

Könyvtörténeti írások

Borsa Gedeon tanulmányairól

A történetírás akkor indult el a tudománnyá válás útján, amikor a XVII. században szorgos jezsuita szerzetesek megteremtették a forráskritikát, és kidolgozták a múlt tudományos igényű kutatásának módszertani alapelveit. Ezek megtanulhatók, elsajátíthatók voltak – arra hivatott intézményekben, értő mesterek vezetésével. Módszerek és intézmények alkotják tehát a tudományos kutatás egyik pillérét, a másikat az egyéni erudíció, invenció, szorgalom – meglehetősen nehezen körülírható, ám az előbbieknél semmiképpen sem jelentéktelenebb tényezők.

A magyar könyv- és nyomdászattörténet mint a tágran értelmezett művelődéstörténet egyik részdiszciplínája az 1870-es években, mintegy százhusz évvel ezelőtt jutott el módszertani alapelveinek lerakásához és az intézményesülés kezdeti formáihoz. *Szabó Károly* 1879-ben jelentette meg a kor színvonalán álló *Régi Magyar Könyvtára* első kötetét, összegyűjtve nemcsak a tárgy alapvető forrásainak, a könyveknek bibliográfiai adatait, de olyan módszertani alapokat is lerakva, amelyekre biztosan lehetett a következő évtizedekben építeni. Az RMK előtt néhány évvel, 1876-ban megindult a *Magyar Könyvszemle*; a szakfolyóirat programja szerint – első szerkesztője, *Fraknói Vilmos* beköszöntőjéből idézünk – rendszeresen közölt „a régibb magyarországi bibliographia körébe tartozó értekezéseket és az újabb felfedezésekről szóló értesítéseket”. Szervező központja lett a folyóirat a könyv- és nyomdászattörténeti kutatásoknak már induláskor, és ez a két tényező – a bibliográfia és a folyóirat – volt nélkülözhetetlen feltétele a régi magyar könyv korábbihoz képest immár módszeresnek nevezhető kutatásának. Maga a fogalom, a régi magyar könyv is ekkor telítődött tartalommal: az 1711-ig megjelent magyar könyveket jelentette. Az első világháborúig terjedő időszakban többen – *Szabó Károly* és *Fraknói Vilmos* mellett *Ballagi Aladár*, *Dézi Lajos*, *Sztripszky Híador* és sokan mások – résztanulmányok, közlések százával gazdagították a szakirodalmat és a régi könyvekre vonatkozó ismereteket. Ez volt az ú.n. „adalék irodalom” kora. A rendszerezés azonban az őket követő nemzedékre maradt, *Gulyás Pálra* és *Fitz Józsefre*. Mindketten páratlan felkészültséggel és a nemzetközi szakirodalomban azokban az években kialakuló kutatási módszereket hasznosítva jutottak új felismerésekre. Különösen *Fitz* volt az, aki Berlinben a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* szerkesztőségében megismert eljárásokat alkalmazva vizsgálta a magyar ősnymdászatot, *Hess András*t és nyomtatványait. Mindketten felismerték a kellően át nem gondolt, sokszor esetleges egyéni kutatás eredményeként megszülető „adalék irodalom” a XX. századra már elavultnak mondható gyakorlatát, a további intézményesülés, a kollektív munka szükségességét hirdették a legkorábbi nyomtatványok feltárásában. *Gulyás* már 1906-ban – alighogy megindult Németországban a *Gesamtkatalog*

der Wiegendrucke előkészítése – felvetette egyik írásában a hazai ősnymotatványok központi katalógusának közreadását a *Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége* irányításával. Fitz a 20-as években készült ugyanerre és ő – már az *Országos Széchényi Könyvtár* főigazgatójaként – tervezetet készítettett az RMK új, átdolgozott kiadásához. Elgondolásaik csak évtizedekkel később realizálódtak konkrét kötetek formájában: a magyarországi ősnymotatványok leelőhelyjegyzékét *Soltész Zoltánné* és *Sajó Géza* tette közzé 1970-ben, és 1971-ben jelent meg a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* első kötete.

Az RMNy megindulása, a szerkesztőség megalakulása fordulópontot jelent a hazai könyv- és nyomdászattörténeti kutatásokban. Intézményesült a régi nyomtatványok feltárása, lehetővé vált a kutatómunka földrajzi határainak kiterjesztése a határokon túli területekre. Az erők és az anyagi források véges volta miatt azonban a célok pontos kitűzésére és az alapelvek minden részletre kiterjedő átgondolására volt szükség. A nemzetközi gyakorlatnak megfelelően kitágult a régi nyomtatvány fogalmának felső időhatára – az 1800-ig megjelentek tartoznak e kategóriába –, ugyanakkor csak a nyelvi és földrajzi hungarikák felkutatására terjed ki a vállalkozás. Az RMNy alapelveinek, gyűjtőkörének, módszereinek kidolgozása elsősorban *Borsa Gedeon* érdeme. Az ő irányításával, tudományosvezető adottságaival és erudíciójával kezdte meg működését az Országos Széchényi Könyvtáron belül az a kutatói közösség, amely közzétette az RMNy eddig megjelent két kötetét.

Borsa Gedeon az RMNy kapcsán írásaiban, tanulmányaiban alapvető kérdések sorát tisztázta. Kutatásai nyomán ma nemcsak másként látjuk nemzeti művelődésünk e fontos területét, de a forrásokból, a könyvekből is többet ismerünk. Tanulmányaiból most az OSZK gyűjteményes kötetet adott közre *Könyvtörténeti írások I. A hazai nyomdászat, 15–17. század* címmel. (1996. 474 p.) Mintegy négy évtized publikációi sorakoznak a kötet lapjain, a legkorábbi 1955-ben, a legújabb 1994-ben keletkezett. Az ötven írás különböző hazai folyóiratokban jelent meg először, egy részük azonban külföldi kiadványokban német nyelven jutott el a szakkörökhöz. Most – *Rákóczi Katalin* fordításában – az itthoni szélesebb olvasóközönség is megismerheti ezeket a tanulmányokat. Az egyes írások a tárgyidő és nem a megjelenés időpontja szerint követik egymást. A gyűjteményből – feltehetően terjedelmi okok miatt – kimaradtak az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyveiben napvilágot látott publikációk. Ezek és a XVIII. századdal, illetve a külföldi nyomdászattal, könyvtörténettel foglalkozók remélhetően a további kötetekben kapnak helyet.

Borsa Gedeon írásainak tehát csak egy részét tanulmányozhatjuk a megjelent kötetben, mintegy sűrítményét négy évtizedes kutatásainak. A tanulmányokat olvasva világosan felismerhetők azok az elvi, módszerbeli sajátosságok, amelyek teljesen új alapokra helyezték Magyarországon az 1800-ig terjedő időszak, a régi nyomtatványok kora kutatását.

A régi könyvek kutatásánál – elvileg – három forráscsoportra támaszkodhat a történész: magukra a könyvekre, levéltári forrásokra és az analógiára, vagyis a korabeli nyomdák működéséből levonható tanulságokra. A gyakorlatban azonban a levéltári források – legalábbis a legkorábbi korszakra vonatkozóan – figyelmen kívül hagyhatók: nincsenek, nem maradtak fenn, legjobb esetben szórványos adatok kutathatók fel. Az analógia alkalmazásánál körültekintően kell

eljárni, így legfontosabb forrássá maga a nyomtatvány válik. Abból kell megállapítani szinte mindent, és ha az impresszumban szerepelnek is adatok a nyomdászra vonatkozóan, nem árt, ha óvatos a régi könyv kutatója: gyakran félrevezető, hamis impresszumadatokkal jelentek meg a könyvek. De egy töredék meghatározása vagy éppen a műhely felszentelésének rekonstruálása, a készletek vándorlásának nyomon követése csak aprólékos vizsgálatokból tisztázható. Borsa Gedeon a régi nyomtatványok meghatározásánál a maximális egzaktásra törekszik. Felhasználja mindhárom forráscsoportot, bevonja vizsgálódásai körébe a papírt, a kötést, a nyomdai díszeket, az illusztrációkat és persze magukat a betűket. Támaszkodik a társtudományok kutatási eredményeire és a korábbi szakirodalom megállapításaira. De céltudatos és következetes forráskritikával közelít az adatokhoz, és az „*unus testis nullus testis*” elvét szem előtt tartva csak akkor von le következtetéseket, ha egymást erősítik, támogatják a különböző források. Módszere legjobban a hazai ősnymtatványok vizsgálatánál figyelhető meg.

Kilenc tanulmány foglalkozik a hazai ősnymdászattal, Hess Andrással. 1973-ban jelent meg az első a Magyar Könyvszemlében, majd 1988–1991 között nyolc írás követte a folyóiratban, csaknem önálló kötetnyi terjedelemben (a gyűjtemény mintegy negyedét teszik ki e publikációk). A fennmaradt példányok gondos elemzéséből jutott – ahogyan visszafogottan írja: nem kész tényekre, hanem munkahipotézisekre – teljesen új megállapításokra. Hess betűanyagának formájából, méretéből, a nyomdász szedési sajátosságaiból, a papír vízjeleiből következtet a nyomda működésére, felszerelésére, a példányszámra. Hessről adatszerűen csak annyit lehet tudni, amit magáról az első hazai nyomtatvány ajánlásában elárul. Borsa Gedeon filológushoz illő akribiával vizsgálja a rövid írást, elemzése nyomán Hess idáig nem eléggé egyértelmű utalásai, kijelentései logikus magyarázatot kapnak. Roppant tanulságos, ahogyan a legkülönbélebb adatok egybevetéséből eljut arra a következtetésre, hogy Hess a *Chronica Hungarorum* már ki nyomtatott ajánlását eltávolította, és új szöveggel, immár *Kárai Lászlónak* szólóan jelentette meg. A végeredmény, amelyet a budai tipográfiai megállapít, alaposan eltér a korábbi évtizedek következtetésétől. Míg Fitz József három sajtót, 13 főnyi személyzetet feltételezett, Borsa Gedeon meggyőző érveléssel fejti ki, hogy a budai ősnymda meglehetősen szerény felszereléssel rendelkezett, sérült, megviselt betűi voltak, egyetlen sajtón nyomtatott, és az összes érdemi munkát Hess egymaga, segítők nélkül végezte. Borsa Gedeon a *Chronica Hungarorum* fennmaradt kilenc és a budai ősnymda másik nyomtatványának két ismert példányával foglalkozott, a véletlen azonban lehetővé tette, hogy a hazai ősnymdászatról szóló írásait a krónika újonnan előkerült tizedik (és egy Németországi árverésen fantasztikus összegért tulajdonost cserélő) példányának ismeretével zárja.

A véletlennek kétségtelenül szerepe van a tudományok fejlődésében (is), de rendszerint azokhoz szegődik, akik megteremtik a feltételeket átgondolt, módszeres kutatással. A XVI. századi kérdéseket taglaló tanulmányok sorában több írás foglalkozik Huszár Gál 1560-as énekeskönyvével. A századok óta csak irodalmi utalásból ismert mű egy példányát *Stuttgartban* találta meg anekdotikusnak mondható körülmények között. A véletlen segített valóban, de Borsa Gedeon az RMNy anyag gyűjtése során – munkatársaival együtt – szisztematikusan

kutatta, kutatja a hazai nyomdák külföldre került kiadványait, ill. a magyar nyelvűeket. Új kötetek, netán eddig ismeretlen kiadások előkerülésére a későbbiekben nagy valószínűséggel csak a külföldi könyvtárak, gyűjtemények módszeres átvizsgálásából lehet számítani. A Huszár Gál-féle énekeskönyv megtalálása arra figyelmeztet, hogy a látszólagos szerencse mögött a valóságban nagyon tudatos munka áll. Az RMNy-hez kapcsolódó kutatás eddig a nyelvi és földrajzi hungarikumokra szorítkozott, a személyi és tartalmi vonatkozásúak regisztrálása a következő időszak feladata lesz.

Az eddigi szakirodalom legrészletesebben a XV–XVI. századi nyomdákat tárgyalta, Gulyás és Fitz monográfiái mellett Soltész Zoltánné a hazai könyvdíszítésről önálló kötetet tett közzé. Mindezek ellenére Borsa Gedeonnak több kérdést sikerült új megvilágításba helyezni és tisztázni például a két *Hoffhalter* vagy *Manlius* működése körül. *Honterus* fametszeteit elemezve megállapítja, hogy a brassói humanista nyomdász a maga korában a legkitűnőbb könyvillusztrátor volt a Kárpát-medencében, művészetét Bazelben is méltányolták.

A XVI. századdal foglalkozó tanulmányok végén egy összefoglaló jellegű publikáció, *A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás részmérlege* című olvasható. Nyomdáink termelésének mennyiségi értékelésében a korábbi szakirodalom a nyomtatott levelek (Gulyás Pál) vagy a lapok (Fitz József) számából indult ki. Borsa meggyőzően fejti ki, hogy az eddigi eljárás nem volt megbízható, „hiszen sokkal több munkát igényelt egy fólió, mint pl. egy tizenhatodrészt alakú nyomtatvány egy-egy levelének, ill. lapjának előállítására”. Az általa választott módszer a nyomtatott ívek számának összehasonlítása, de figyelmeztet arra is, hogy ez a módszer sem abszolút érvényű, hiszen a szedés munkaigénye különböző volt a betűtípus méretétől függően. Például a cirillbetűs ortodox szertartáskönyveket nyomtató *Coresi* 2560 ív terjedelemben állított elő kiadványokat, a *Bornemisza–Maniskovit* nyomda valamivel kevesebbet, 2475 ívet, ám *Coresi* ívenként átlagosan csak 5000 betűt szedett, a vizsolyi Bibliát nyomtató műhely viszont *Károli Gáspár* fordításának megjelentetéséhez ívenként 10 000 betűt használt fel. Azért idéztük hosszabban ezt az aprónak tűnő adatot, hogy érzékelhető legyen: a látszólag egyszerű kérdésre – melyik nyomda volt a legtermékenyebb egy adott korszakban? – milyen körültekintő adatgyűjtés és számítás után lehet csak választ adni.

A kötet írásainak zöme a XVI. századi nyomdászattal foglalkozik, a következő század történéseit hat tanulmány elemzi. Különleges eljárásról számol be a *V. Ecsedy Judittal* közösen jegyzett cikkben: a feltehetően 1641-ben *Gyulafehérvárott Dobre* által fából metszett szedett betűkből dörzsöléssel sokszorosított *Evangélie* kötetet ismerteti a közlemény. Csak a betűk egyenlenségeinek, eltérő alakjuknak és méretüknek felismerése tette lehetővé e sajátos technikának a bemutatását.

Az egybegyűjtött ötven írás nem a XV–XVII. század rendszerezett könyv- és nyomdászattörténeti szintézise, hanem különböző időpontokban írt cikkek gyűjteménye. De e formájában is nélkülözhetetlen kézikönyve lesz mindazoknak, akik e korszak hazai könyvkultúrájáról kívánnak alaposabb és mélyebb ismereteket szerezni. Megkönnyítené ilyen célú használatát a névmutató, a következő kötet(ek)hez célszerű lenne indexet készíteni.

Pogány György

Petrik-emlékkötet

*Szerk. Nagy Anikó. Bp. 1996. 87 p.
(Az Országos Széchényi Könyvtár füzetei 8.)*

Az Emlékkönyv annak a tanácskozásnak az anyagát teszi közzé, melyet az Országos Széchényi Könyvtár szervezett 1995. október 3-án, Petrik Géza születésének 150-ik és halálának 70-ik évfordulójára. A konferencia jól átgondolt programja áttekintette a magyar bibliográfia-ügy kiemelkedő képviselőjének munkásságát, beállította azt a kor művelődéstörténetébe, és bemutatta kezdeményezésének folytatását; az utolsó előadások pedig napjaink nemzeti bibliográfiájának a gondjait is felvetették.

A kötet jól áttekinthető, adatgazdag, szakmailag magas színvonalon tárgyalja a felvetett kérdéseket, ezért írásunkban nem a részletkérdésekkel, hanem a témában rejlő néhány általánosabb vonatkozással szeretnénk foglalkozni. Bevezetésként azonban e helyütt is szeretnénk kiemelni Petrik Géza munkásságának kivételes emberi teljesítményét. Azokat a momentumokat, amelyekre Kéglí Ferenc tanulmánya hívta fel a figyelmet. Hogy tudniillik esztendőkön át dolgozott bibliográfiáján napi 18 órát, hogy alvásra csak 4–5 órája jutott. Hogy minden idejét lefoglalta szenvedélye, hogy a valós életben csupán csetlett-botlott, a könyvkereskedelem kisebb-nagyobb sikerei, de főleg kudarcai között. S közben családapaként gondoskodnia kellett egy fiú és öt (!) leánygyerek felneveléséről is. E kivételes emberi teljesítmény valóban méltó az utókor elismerésére és arra, hogy mint azt Gazda István tette: egyértelműen

kimondja Petrik bibliográfiáinak tudománytörténeti jelentőségét. Mindekelőtt azt, hogy csak a könyvkiadás Petrik által adott bibliográfiai szintézise után vált lehetővé az irodalom – és egyéb szaktudományok – tárgyszerű, elemző munkája. Hogy e tekintetben Petrik még a „nagy” Szinnyeit is megelőzte, hiszen Szinnyei életrajzi lexikonának szintézise egyértelműen Petrik dokumentációjára épült. Gazda István tanulmánya egyébként azt is beszédesen illusztrálja, hogy nemzeti bibliográfia, a nemzet szellemi teljesítményének a dokumentálása nélkül nincs nemzeti tudomány sem. Más szóval, hogy a nemzeti bibliográfia központi, nemzeti feladat, amelynek szükségességét elődeink több-kevesebb rendszerességgel idejében felismerték.

Más kérdés az, hogy a könyvtermés módszeres összesítése nem csupán tudományos igényt elégít ki. Legalább ilyen mértékben szüksége van rá a könyvkereskedelemnek, s nemcsak a frissen megjelent kiadványok áttekintése végett, hanem a könyvek antikvár forgalma miatt is. Ez a kétféle társadalmi igény: a könyvkereskedelem és a tudomány igénye emelte Petrik Géza tiszteletreméltó, de mégiscsak egyéni kezdeményezését közös társadalmi ügygé, amely végül is intézményi összefogással tudott megvalósulni.

Az emlékkönyv retrospektív írásai – Varga Sándor és Pavercsik Ilna, valamint Szabó Sándor tollából – egyébként arra is felhívják a figyel-

met, hogy milyen fontos a megjelenő könyvtermés minél gyorsabb regisztrálása. Petrik Géza kezdeményezése többé-kevésbé folyamatosnak mondható 1920-ig, ezt követően azonban másfél évtizedes lemaradás következik. A könyvtárügy vezetői csak a 30-as évek közepén kezdték újra szorgalmazni a könyvkiadás évenkénti bibliográfiai összesítését. A lemaradás ledolgozására azonban hosszú évtizedek voltak szükségesek.

Mindezt a mai állapotok, a közel negyedszázados kumulatív lemaradás háttérben kell hangsúlyozni. Amennyiben ugyanis nem győzzük le azokat a nehézségeket, amelyekről a kötet két utolsó előadása – Berke Barnabásné és Zöld Ferenc – szól, úgy veszélybe kerül nemzeti bibliográfiánk folyamatossága.

Napjaink egyik legégetőbb kérdése a kötelespéldány szolgáltatás hiányossága. Mindkét említett előadó rámutatott arra, hogy a rendszerváltozást követően mily mértékben megszaporodott a kiadók száma, ám arra is, hogy ezzel összefüggésben mennyire meglazult a kötelespéldány szolgáltatás. E kötelezettség kimaradása miatt gyakorlatilag nincs hiteles képünk az utóbbi évek könyv-, illetve folyóirat-irodalmáról. Hogy mi a teendő, nem e rövid írás feladata megfogalmazni – azt azonban még e szűk keretek között is fel kell vetnünk, hogy az érvényben lévő rendelet végrehajtását nagyobb szigorral kellene ellenőrizni; s esetleg azon is el lehetne gondolkodni, hogy ezt a következetes szigorú rendelet újragondolásával is össze lehetne kapcsolni. (Az 1960-as rendelet ugyanis egy egészen más rendszerű könyvkiadásra szólt, az államilag dotált kiadóknak mellékes volt, hogy hány példányban történik a kötelespéldány szolgáltatás. A mai megválto-

zott viszonyok között viszont a magánkiadók egy része azért is vonakodik a tizenhat példány maradéktalan beszolgáltatásától, mert egy-egy igényesebb könyv esetében ez igen nagy anyagi terhet ró a megjelentetőre.)

A jelenkori gondok között szólnunk kell a kereskedelmi és tudományos igények sajnálatos kettéválásáról. A nemzeti bibliográfia egy – már korábban kialakult – és a könyvtárnak címleírási normatíváihoz igazított formában jelenik meg. A könyvkereskedelem viszont nem igényli ezt. Az új könyvekről való tájékoztatáshoz mozgékonyabb regisztrálási formákat alakított ki – legalább is az előző évtizedekben, ám e formák, illetve fórumok nagy része egymás után szűnik meg napjainkban. A jövőben – elismerve, hogy ez rendkívül nehéz és bonyolult ügy – mégis közelíteni kellene a két formát egymáshoz annak érdekében, hogy a kereskedelem is érdekelt legyen a nemzeti bibliográfia megjelentetésében.

Talán megemlíthető lenne az is, hogy a nemzeti bibliográfia számítógépre vitelének kizárólagos formája nem teszi könnyebbé a kétféle igény közelítését. A CD-ROM ugyan világszínvonalat jelent, és természetesen könnyedén kapcsolható a nemzetközi hálózatra, ám hazai használatának *tömeges* lehetősége sem most, sem a közeljövőben nem biztosított. S ez a körülmény (mondhatjuk ellentmondásosnak is) – nemcsak a főváros és vidék, az átlagjövedelmű és az anyagilag jó háttérrel rendelkező olvasó, illetve az „anyaország” és „utódállamok” igényei között – még hosszú évtizedeken át fenn fog állni. Az élet és a tudomány egymáshoz való közelítése, netalántán egysége a nemzeti bibliográfia terén is nélkülözhetetlen.

Lakatos Éva